

відносин — в органічну цілісність, причому дане поєднання в діяльності окремих органів і установ виконання покарань дозволяє бачити кримінально-виконавчу діяльність як універсально розвинуту, диференційовану реалізацію кари, а обумовлені нею кримінально-виконавчі правовідносини — як іманентний спосіб її вираження, організації та здійснення, як її універсальну, всеосяжну форму.

*Надійшла до редколегії 15.01.01*

**В. Журавель**, доктор юридичних наук  
(НЮА України)

## **Система криміналістики: сучасні концепції та перспективи розвитку**

Істотні зміни уявлень про предмет науки криміналістики не могли не позначитися на трансформації поглядів щодо її системи, оскільки дослідження нових сторін, властивостей об'єктів, що пізнаються, та їх результати не завжди укладаються в рамки традиційних розділів науки. Разом з тим розробка і вдосконалення системи криміналістики не зводяться до звичайного впорядкування наукового матеріалу, його групування. Йдеться про побудову цілісної наукової системи, яка відображає закономірні зв'язки між елементами предмета наукового пізнання, властивостями об'єктів, що вивчаються. При цьому вдосконалення системи науки криміналістики вимагає врахування положень про діалектичні відносини загального та особливого, міжнаукових зв'язків, потреб практики (доступність, швидкість та простота відшукування необхідних наукових рекомендацій при їх практичному використанні).

Прагнення розробити оптимальну систему криміналістики обумовили появу в літературі різних точок зору щодо як її структури, так і змісту.

Одні вчені, посилаючись на зростання обсягу сучасних криміналістичних знань, пропонують розширити рамки традиційної системи науки криміналістики за рахунок уведення нових елементів. Так, М. Салтевський до основних розділів

системи: методології науки криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики вводить новий елемент — криміналістичне слідознавство. При цьому запропоновану ним систему він чомусь розглядає як таку, що прийнята кафедрою криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого<sup>1</sup>. Деякі вчені пропонують більш детальне компонування основних розділів системи науки криміналістики, називаючи їх досить складними термінами, наприклад, мікрооб'єктологія, субстанціологія, габітоскопія та ін.<sup>2</sup>

Певне коло вчених, розкриваючи зміст системи криміналістики, уникають уживати термін «загальна теорія криміналістики», вважаючи за краще говорити про «загальнотеоретичні та наукознавчі питання», «теоретичну та практичну криміналістику». Ця структурна частина криміналістики, на їх думку, включає в себе розділи, які разом дають певне уявлення про теоретичні та методологічні основи криміналістики, її методи та понятійний апарат, загальні теоретичні питання планування і організації розслідування та історичний розвиток криміналістики<sup>3</sup>.

Інші вчені, навпаки, в системі науки криміналістики надають переважне значення теоріям (вченням) різних рівнів, а також інтертеоретичним зв'язкам між ними. Прибічники цієї концепції вважають, що теоретичні системи різняться за колом об'єктів, які вони охоплюють. З цієї точки зору можна говорити про *загальну* та *окремі* наукові теорії. Загальна теорія конкретної науки — це і є та система основних ідей даної галузі знання, яка охоплює максимально повне відображення предмета науки в його зв'язках і опосередкуваннях. «Загальна теорія криміналістики, — зазначає Р. Белкін, — це система її світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій та понять, методів і зв'язків, визначень і термінів, наукове відображення всього предмета криміналістики. Загальна тео-

<sup>1</sup> Див.: Салтєвський М. В. Криміналістика: Підручник: У 2-х ч. — Х., 1999. — Ч. 1. — С. 10.

<sup>2</sup> Див.: Кириченко О. А., Кириченко І. Г., Васильєв Г. І. та ін. Криміналістика: Навчально-методичне забезпечення. — Одеса, 2000. — С. 19–35.

<sup>3</sup> Див.: Криміналістика: Учебник / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. — М., 1994. — С. 17; Криміналістика: Учебник / Под ред. Н. П. Яблокова. — М., 1995. — С. 12–14.

рія слугує методологічною основою криміналістики»<sup>1</sup>. При цьому формування загальної теорії відображає сучасний рівень розвитку самої науки криміналістики. Окремі наукові теорії, в свою чергу, досліджують тільки певне коло закономірностей об'єктивної дійсності з числа тих, які вивчає криміналістика в цілому. Генетично вони можуть передувати загальній, а можуть, навпаки, породжуватися останньою<sup>2</sup>. На подовження цієї думки О. Ексархопуло пише, що «в кожній окремій криміналістичній теорії (вченні) розкриваються закономірні зв'язки не всіх «абстрактних» об'єктів ідеалізованої моделі, а лише деякі з них, що, власне, і дозволяє говорити про їх різноманітність. У системі ж криміналістичних теорій відображається предмет криміналістики в цілому — і тим більш адекватно, чим більше розвинута ця система»<sup>3</sup>. Отже, поняття загальної та окремої криміналістичної теорії розкривають їх інтертеоретичні зв'язки як роду, виду, різновиду.

Незважаючи на досить одноманітне розуміння сутності загальної та окремих криміналістичних теорій, прибічники даної концепції висловлюють багато в чому протилежні судження щодо структури цих теорій як елементів системи криміналістики, а також характеру інтертеоретичних зв'язків між ними. Так, деякі вчені розглядають загальну теорію та окремі вчення як самостійні елементи системи науки криміналістики. Зокрема, В. Митричев запропонував у теорії криміналістики дві групи вчень: загальні вчення, тобто такі, які є теоретичним фундаментом науки в цілому або її окремих розділів, та окремі вчення, які складають науковий базис існуючих напрямків криміналістичної діяльності. До загальних вчень він відносить криміналістичну методологію, загальні положення техніки, тактики та методики; до окремих вчень — теорію ідентифікації, вчення про навички, вчення про морфологію, криміналістичну трасологію, криміналістичну субстанціологію<sup>4</sup>. В. Образцов

<sup>1</sup> Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3-х т. — Т. 1: Общая теория криминалистики. — М., 1997. — С. 41.

<sup>2</sup> Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3-х т. — Т. 2: Частные криминалистические теории. — М., 1997. — С. 19.

<sup>3</sup> Эксархопуло А. А. Криминалистическая теория: формирование и перспективы развития в условиях НТР: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — СПб, 1993. — С. 12.

<sup>4</sup> Див.: Митричев В. С. Теория советской криминалистики (дискуссионная постановка вопроса о так называемых криминалистических учениях). Реферат научного сообщения на X криминалистических чтениях. — М., 1976. — С. 9.

також виключає із складу загальної теорії окремі криміналістичні теорії<sup>1</sup>. Всупереч висловленим судженням пропонуються розглядати окрему криміналістичну теорію як підсистему загальної теорії криміналістики, а її предмет — як елемент, частину, сторону предмета загальної теорії і з цих позицій формувати структуру останньої. Так, О. Ексархопуло в структурі загальної теорії криміналістики виділяє три розділи: теоретичні основи криміналістичної науки, криміналістичні теорії злочину, криміналістичні теорії пізнання події злочину в процесі його розкриття, розслідування та попередження<sup>2</sup>.

Разом з тим слід визнати, що й у прибічників наведеної концепції немає єдиної думки щодо структури побудови і елементного складу загальної теорії криміналістики. Більш того, складність розглядуваної проблеми обумовлює у криміналістів потребу в повторному зверненні до її дослідження, вдосконалення власних поглядів. Наприклад, Р. Белкін спочатку виділяв такі основні елементи загальної теорії криміналістики:

1) вступ у загальну теорію криміналістики (наукознавча частина загальної теорії — предмет науки, її завдання, принципи, закони розвитку та місце в системі наукового знання);

2) окремі криміналістичні теорії (вчення): вчення про механізм злочину, теорія криміналістичної ідентифікації, теорія криміналістичної діагностики, криміналістичне вчення про ознаки, вчення про закономірності виникнення інформації про злочин та його учасників, про закономірності роботи з доказами, про злочин, вчинення і приховування злочину тощо. При цьому, на думку автора, поряд з розвинутими криміналістичними теоріями слід виділяти менш розроблені та практично ще тільки позначені;

3) вчення про методи криміналістики — методологія криміналістики у вузькому розумінні цього поняття;

4) вчення про мову криміналістики — система понять і визначень, які використовуються в криміналістиці;

5) криміналістична систематика — принципи розподілу криміналістичних знань по розділах науки, починаючи від системи криміналістики в цілому, систем її розділів і закінчу-

<sup>1</sup> Див.: *Образцов В. А.* Криміналістика: Цикл лекцій. — М., 1994. — С. 22.

<sup>2</sup> Див.: *Ексархопуло А. А.* Вказ. праця. — С. 20.

ючи окремими криміналістичними системами та класифікаціями<sup>1</sup>.

Аналізуючи запропоновану структуру загальної теорії криміналістики, не можна не помітити, що віднесення до числа окремих наукових теорій таких вчень, як вчення про механізм злочину, про закономірності виникнення інформації про злочин та його учасників, про закономірності роботи з доказами, в концепції Р. Белкіна не повністю відповідає критеріям розмежування загальної та окремих теорій як цілого і частини, оскільки зазначені вчення відображують закономірності, що належать до предмета криміналістики в цілому і, отже, за ступенем загальності мають бути віднесені до загальної, а не до окремої теорії. Р. Белкін, мабуть, теж звернув увагу на цю обставину, бо в наступних працях він зробив відповідні корективи. В останній за часом видання роботі він пропонує більш широкую структуру загальної теорії криміналістики, до числа елементів якої входять:

1) положення, в яких формується уявлення про предмет криміналістики, її завдання, цілі та місце в системі наукового знання, поняття і зміст її загальної теорії (перший розділ — вступ у загальну теорію криміналістики).

2) положення, які відображують об'єктивні закономірності механізму злочину в аспекті криміналістики.

3) положення, які відображують об'єктивні закономірності виникнення інформації про злочин і злочинця, закономірності збирання, оцінки та використання доказів та є також базою для розробки криміналістичних засобів, методів та рекомендацій щодо використання доказів у практиці боротьби зі злочинністю, які зведені в чотири розділи:

а) криміналістичне вчення про закономірності виникнення інформації про злочин і злочинця;

б) криміналістичне вчення про закономірності збирання доказів;

в) криміналістичне вчення про закономірності дослідження доказів;

г) криміналістичне вчення про закономірності оцінки та використання доказів.

<sup>1</sup> Див.: Криминалистика: Учебник. — Т. 1: История, общая и частные теории / Под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. — М., 1995. — С. 39–41.

Далі йде система окремих криміналістичних вчень: про навички; про спосіб вчинення і приховування злочинів; про механізм слідоутворення; про ознаки; про фіксацію доказової інформації; про криміналістичну реєстрацію; про розшук; про версії та планування розслідування; про загальні принципи методики криміналістичних експертних досліджень; про причинність; про ідентифікацію; про прогнозування та ін. Компонування структури завершується вченнями про методи і мову, а також про криміналістичну систематику, які складають три самостійних розділи<sup>1</sup>.

Наведена архітектоніка загальної теорії криміналістики, безумовно, являє собою певний крок уперед і відрізняється від пропонованих конструкцій як за формою, так і за змістом. Проте й вона не позбавлена певних недоліків. По-перше, прагнучи не припуститися попередніх помилок, автор виводить із системи окремих криміналістичних теорій вчення про механізм злочину, хоча називає останні «положення, які відображують об'єктивні закономірності в механізмі злочину в аспекті криміналістики», що, на нашу думку, навряд чи можна визнати більш вдалим. Крім того, з гносеологічної та етимологічної точки зору взагалі говорити про «вчення про закономірності» не зовсім правильно, оскільки вчення (теорія) і є система знань про певну групу закономірностей об'єктивної дійсності. У зв'язку з цим доцільніше говорити про «криміналістичну теорію злочину», «криміналістичну теорію пізнання злочину» чи про «загальну криміналістичну теорію розкриття і розслідування злочину»<sup>2</sup>, предметом дослідження яких і виступатимуть закономірності виникнення інформації про злочин і злочинця, а також закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів. Результати пізнання перелічених закономірностей є базою як для формування і

<sup>1</sup> Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3-х т. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – С. 56–60.

<sup>2</sup> Термін «загальна» лише підкреслює рівневу приналежність цієї теорії у системі наукового знання, а не її претензії якимось чином підмінити саму криміналістику (див.: *Герасимов И. Ф.* Учение о раскрытии преступлений в системе криминалистики // Предмет и система криминалистики в свете современных исследований. – М., 1988. – С. 73–75; *Густов Г. А.* К разработке криминалистической теории преступления // Правоведение. – 1983. – № 3. – С. 88–92).

вдосконалення окремих теорій певної спрямованості, наприклад, вчень про версії і планування, фіксації доказової інформації, в слідчих ситуаціях та ін., так і для розробки криміналістичних засобів, прийомів та рекомендацій з метою оптимізації процесу розкриття і розслідування конкретного злочину.

По-друге, аналіз таких структурних елементів пропонованої конструкції, як «вчення про механізм злочину» та «вчення про закономірності виникнення інформації про злочин і злочинця», дає змогу зробити висновок про те, що між ними проглядаються відносини підпорядкованості, що недопустимо при групуванні рівнорівневих теоретичних побудов.

Справді, виникнення інформації слід розглядати і як процес, і як результат її відображення. Найбільш інформативним із об'єктів, які відображуються, в процесі виникнення інформації про злочин виступає особа злочинця, яка відображується через індивідуально-типологічні властивості, стани та способи дії. Дії (бездіяльність), у свою чергу, відображуються через засоби і способи їх здійснення. Звідси випливає, що властивості особи та способи її дій виступають засобами відображення, тобто формою зв'язку між відображуваним та відображуючим об'єктами. Стосовно криміналістичної сфери дослідження такими засобами відображення є спосіб злочину як система детермінованих дій, механізм злочину, злочинний результат, знаряддя та сліди злочину, особа потерпілого тощо. Отже, механізм злочину (навіть в такій широкій інтерпретації, яку надає цій категорії Р. Белкін<sup>1</sup>) є елементом системи, котра відображує, в процесі виникнення інформації про злочин і злочинця, що обумовлює необхідність віднесення вчення про механізм злочину до теорій іншого рівня або включення цієї категорії в більш складну теоретичну побудову, наприклад, криміналістичну теорію злочину.

Достатньо близькими до позиції Р. Белкіна можна визнати висловлювання М. Салтевського щодо цієї проблематики, який до найбільш важливих у криміналістиці вчень відносить такі:

1. Вчення про закономірності: а) механізму вчинення злочину; б) виникнення інформації та її джерел про злочин і його

<sup>1</sup> Див.: Белкин Р. С. Совершенствование понятия предмета криминалистики // Предмет и система криминалистики в свете современных исследований. – С. 24–32.

учасників; в) збирання і використання криміналістичної інформації в доказуванні.

2. Окремі криміналістичні теорії (вчення): про навички; про ознаки та властивості; про спосіб вчинення злочину; про версії та планування (версіювання); про механізм слідоутворення; про систематизацію та реєстрацію криміналістичних джерел інформації; про збирання, зберігання, обробку та автоматизоване використання інформації; про ідентифікацію та групування.

Перелік окремих криміналістичних теорій (вчень), підкреслює автор, змінюється з розвитком науки криміналістики, залежно від потреб практики боротьби зі злочинністю. Тому наведений перелік є приблизним<sup>1</sup>.

3. Кірсанов запропонував своєрідну структуру загальної теорії криміналістики, в котрій окремі криміналістичні теорії диференціюються на два рівні: які є елементами загальної теорії та які вивчаються в різних розділах криміналістики. До перших він відносить вчення про механізм злочину та його відображення; вчення про організацію діяльності щодо виявлення, попередження і розкриття злочинів та вчення про загальні методи криміналістики<sup>2</sup>. А. Іщенко взагалі поділяє теорії на фундаментальні (загальні) та прикладні. Якщо теоретичні побудови, констатує він, впливають на розвиток усієї науки, використовуються в усіх її складових (техніці, тактиці, методиці), то їх можна розглядати як фундаментальні. В разі, коли результати дослідження спрямовані на вирішення обмеженого кола питань, локального завдання, то їх слід розглядати як прикладні. Фундаментальними теоріями є: загальна теорія криміналістики; теорія розвитку криміналістичної науки; вчення про принципи криміналістики; вчення про методи; вчення про предмет; вчення про мову; криміналістична теорія причинності; криміналістична теорія про механізм слідоутворення; криміналістична теорія про ознаку; криміналістична теорія організації роботи з доказами; теорія криміналістичної кібернетики та ін.<sup>3</sup> На думку В. Лукашевича,

<sup>1</sup> Див.: *Салтєвський М. В.* Криміналістика. В современном изложении юристов: Учебное и практическое пособие. – Х., 1997. – С. 22.

<sup>2</sup> Див.: *Кірсанов З. И.* Система общей теории криминалистики. – М., 1992. – С. 8–10.

<sup>3</sup> Див.: *Іщенко А. В.* Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень: Автореф. ... дис. д-ра юрид. наук. – К., 1996. – С. 15.



посилення інтеграційних процесів у науці призводить до формування в рамках криміналістики окремих інтегративних теорій типу «теорії прийняття криміналістичного рішення», «теорії кримінальної (злочинної) та криміналістичної діяльності», «теорії виникнення інформації про злочин та його учасників», «криміналістичної теорії спілкування» та ін.<sup>1</sup>

Наведені позиції, безумовно, далеко не всі з числа тих, які висловлені в криміналістичній літературі щодо системи криміналістики взагалі та її загальної частини зокрема, свідчать про те, що розглядувана проблема залишається однією з найбільш дискусійних наукознавчих проблем. У зв'язку з цим видається за доцільне висловити деякі вихідні положення щодо формування структури та змісту системи криміналістики. По-перше, сучасний рівень розвитку поглядів на предмет науки криміналістики дозволяє виділити чотири головні елементи (розділи) її системи: загальну теорію, криміналістичну техніку, криміналістичну тактику та методику розслідування окремих видів злочинів. По-друге, самі зазначені елементи являють собою системні утворення більш низького рівня. Так, загальна теорія як розділ науки криміналістики включає в себе як теорії загальнокриміналістичного рівня, так і окремі наукові теорії, тоді як криміналістична техніка, тактика та методика складаються із загальних положень та окремих підрозділів (трасології, балістики та ін.). По-третє, диференціація теоретичних побудов на загальні та окремі обумовлена передусім **ступенем загальності** відображуваних ними елементів об'єкта пізнання, яким виступає або сама криміналістична наука, або подія злочину, або діяльність по розкриттю і розслідуванню злочинів. Більш того, теорія тільки тоді може претендувати на значення загальної теорії, якщо вона поширюється на весь предмет науки, відображує його в цілому, а не один із його елементів. Аналіз характеру і особливостей існуючих інтертеоретичних зв'язків дає змогу зробити висновок про те, що між теоріями загальнокриміналістичного рівня проявляється головним чином взаємозв'язок по горизонталі, тоді як для системи окремих наукових теорій більш специфічним є вертикальний

<sup>1</sup> Див.: Лукашевич В. Г. Интеграция современного научного знания и тенденции построения частных криминалистических теорий // Теоретические и практические проблемы обеспечения раскрытия и расследования преступлений криминалистическими методами и средствами. — К., 1992. — С. 6—17.

взаємозв'язок: теорія криміналістичної ідентифікації — теорія трасологічної ідентифікації — теорія дактилоскопічної ідентифікації. При цьому відносини підпорядкованості цілого і частини, існуючи між предметом загальної теорії криміналістики та окремих криміналістичних теорій, і виступають тим критерієм, котрий дозволяє віднести ту чи іншу теоретичну побудову до теорії певного рівня. По-четверте, загальні положення, якими розпочинаються такі розділи системи, як криміналістична техніка, криміналістична тактика та методика, доцільно розглядати як сукупність теоретичних побудов, що складають резерв для формування самостійних окремих криміналістичних вчень. Причому, якщо теоретичні побудови достатньо чітко співвідносяться з предметом кожної із галузей криміналістики — техніки, тактики чи методики, то створені на їх базі окремі криміналістичні теорії можуть мати і міжгалузеву спрямованість. Так, категорія «тактична операція» одними вченими включалась до загальних положень криміналістичної тактики, іншими — до загальних положень криміналістичної методики, створене ж на основі консолідації певних теоретичних побудов самостійне криміналістичне вчення про тактичні операції розглядається як більш комплексне утворення, що дозволяє реалізовувати функції зазначеної категорії як у криміналістичній тактиці, так і в методиці.

Спираючись на викладені положення, вважаємо за важливе запропонувати таку структуру загальної теорії криміналістики.

I. Теоретичні, методологічні та наукознавчі проблеми загальної теорії криміналістики (вступ у загальну теорію криміналістики) — розділ, в якому сформульовані положення про предмет криміналістики, її завдання, функції та принципи, закони розвитку, місце в системі наукового знання і міждисциплінарні зв'язки, а також про поняття, зміст та структуру її загальної теорії.

II. Теорії загальнокриміналістичного рівня:

- криміналістична теорія злочину;
- криміналістична теорія пізнання злочину (загальна криміналістична теорія розкриття і розслідування злочинів);
- вчення про методи криміналістики;
- вчення про мову криміналістики;
- криміналістична систематика;
- криміналістична прогностика.

III. Окремі криміналістичні теорії, які також подані у вигляді системи з різними за ступенем розробленості, науковою та практичною значущістю елементами. При цьому необхідно зазначити, що теоретична база криміналістики безпосередньо видозмінюється, поповнюючись теоріями різного ступеня зрілості. Зокрема, можна визнати завершеними розробки криміналістичного вчення про потерпілого, криміналістичної теорії тимчасових зв'язків і відносин при розслідуванні злочинів, криміналістичної теорії слідчих ситуацій, криміналістичної характеристики злочинів та ін. Зроблені серйозні заявки щодо створення теорії криміналістичного об'єкта, криміналістичної теорії причинності, прогнозування та ін.

Отже, аналіз предметної та функціональної сторін загальної та окремих теорій, їх інтертеоретичних зв'язків дає підставу розглядати систему криміналістики як складну побудову ієрархічно розташованих елементів, які, перебуваючи у відносній динаміці, відображують певну еволюцію щодо уявлень про предмет цієї науки.

*Надійшла до редколегії 13.03.01*